

ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Χριστίνα Αθανασιάδου και Βασιλική Δεληγιάννη-Κουιμτζή
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη: Η φεμινιστική παράδοση ανακαλύπτει σήμερα κοινά στοιχεία με τη μεταστρουκτουραλιστική προσέγγιση στην έρευνα όπως η αμφισβήτηση της αλήθειας, η έμφαση στην ιστορική και πολιτισμική σχετικότητα της γνώσης, η σχέση ανάμεσα στη γνώση και στην άσκηση εξουσίας και, τέλος, η στροφή στο 'λόγο'. Οι οπαδοί της συγκεκριμένης προσέγγισης υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη εμπειρία διαμορφώνεται μέσα στο 'λόγο' και ότι η 'γλώσσα' έχει ενεργητικό χαρακτήρα στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Η μελέτη που ακολουθεί υιοθετεί την παραπάνω επιστημολογία και την ποιοτική μέθοδο της ανάλυσης λόγου. Ειδικότερα, παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο μια ομάδα πτυχιούχων γυναικών κατασκευάζει 'γλωσσικά' την ταυτότητά της, αναπαράγοντας ταυτόχρονα τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές και συνθήκες που χαρακτηρίζουν τους ρόλους των δύο φύλων στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: Ανάλυση λόγου, Γυναικεία ταυτότητα, Μεταστρουκτουραλισμός.

Διεύθυνση: Χριστίνα Αθανασιάδου, Γραφείο Διασύνδεσης, Κτίριο Διοίκησης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 541 24 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310-999396, E-mail: christina@cso.auth.gr
Βασιλική Δεληγιάννη-Κουιμτζή, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 541 24 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310-997317, E-mail: deliyian@psy.auth.gr

Φεμινισμός, μεταστρουκτουραλισμός και ανάλυση λόγου

Η προσέγγιση του μεταστρουκτουραλισμού στους κόλπους της ακαδημαϊκής θεωρίας και έρευνας εισήγαγε κατ' αρχάς την αμφισβήτηση της απόλυτης και αντικειμενικής αλήθειας, επισήμανε την ιστορική και πολιτισμική σχετικότητα της γνώσης, υπογράμμισε το γεγονός ότι η γνώση ασκεί εξουσία, και έστρεψε την προσοχή της έρευνας από το άτομο στο 'λόγο' ως μονάδα ανάλυσης (Burr, 1995. Nicholson, 1990. Tong, 1995). Η διαπίστωση της σχέσης ανάμεσα στη γνώση και στην άσκηση εξουσίας υπονοεί ότι η 'κυρίαρχη' γνώση, με άλλα λόγια ο επικρατέστερος λόγος, αναπαριστά πολιτικά και κοινωνικά συμφέροντα. Επιπλέον, ο λόγος που χρησιμοποιούμε κάθε φορά, ακόμη και σε καθημερινές συνθήκες αλληλεπίδρασης, φαίνεται ότι έχει σημαντικές συνέπειες στη συμπεριφορά μας και στις πράξεις μας, δηλαδή κατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα και αναπαράγει κοινωνικές δομές (Potter & Wetherell, 1987). Βέβαια, οι συνέπειες του λόγου μπορεί να μη γίνονται αντιληπτές από τους ομιλούντες ή τους συγγραφείς του λόγου, και ειδικά στην περίπτωση της ασυνείδητης λειτουργίας, ο λόγος χρησιμοποιείται ως ιδεολογία για να νομιμοποιήσει την εξουσία μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Ωστόσο, στο άτομο αποδίδεται ταυτόχρονα μια ενεργητική στάση (Wetherell & Potter, 1988), καθώς τοποθετείται απέναντι στο λόγο, άλλοτε συνειδητά και άλλοτε ασυνείδητα. Αυτό είναι «το γεγονός της μοναδικότητας κάθε ανθρώπου σε σχέση με το λόγο» (Hollway, 1989, σ. 84).

Οι παραπάνω θέσεις επηρέασαν σημαντικά τη θεωρία και την έρευνα για τις ανισότητες φύλου. Σύμφωνα με την Burrman (1992), τα πιο σημαντικά στοιχεία τα οποία υιοθέτησε η φεμινιστική θεώρηση από τις αρχές του μεταστρουκτουραλισμού είναι, από τη μια, η άσκηση κριτικής σε 'καθολικές' θεωρίες, οι οποίες περιθωριοποίησαν τη γυναικεία εμπειρία, και από την άλλη, η στροφή στο λόγο και στα κείμενα. Ο φεμινιστικός μεταστρουκτουραλισμός ουσιαστικά αμφισβητεί ή υπονομεύει την κυρίαρχη και καταπιεστική γνώση απέναντι στις γυναίκες. Για το λόγο αυτό, όπως ισχυρίζεται η Weedon (1987), έχει βοηθήσει σημαντικά στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίον αναπαράγονται επιθυμίες ή συμπεριφορές, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα τρόπους αλλαγής και αντίστασης, καθώς οι συμπεριφορές αυτές δεν αποτελούν τη μόνη αλήθεια.

Από την άλλη, τόσο η φεμινιστική όσο και η μεταστρουκτουραλιστική

επιστημολογία επιβεβαίωσαν την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στη θεωρία και τη μέθοδο, επιτρέποντας στους ερευνητές να είναι πιο ανοικτοί σε ερευνητικές μεθόδους. Σύμφωνα με τους Potter και Wetherell (1987), η ανάπτυξη μιας επαρκούς θεωρητικής κατανόησης ή μιας ερμηνείας είναι τουλάχιστον το ίδιο σημαντική όσο και η υλοποίηση ενός μεθοδολογικού σχεδίου, ενώ οι θεωρίες μπορούν να αξιολογηθούν χρησιμοποιώντας ένα σύνολο εμπειρικών τεχνικών, με τα πειράματα να αποτελούν ένα μόνο παράδειγμα ανάμεσα σε πολλά άλλα. Ένας νέος τρόπος έρευνας και ανάλυσης, σύμφωνος με τις αρχές του μεταστρουκτουραλισμού και της φεμινιστικής παράδοσης, είναι η ανάλυση λόγου (Gavey, 1989. Wilkinson & Kitzinger, 1995). Μάλιστα, η θεωρία και η μέθοδος της ανάλυσης λόγου αποτελεί σήμερα το βασικότερο τρόπο μελέτης των κοινωνικών διεργασιών που συμμετέχουν στην αναπαραγωγή (αλλά και στην κατάργηση) δομών καταπίεσης και ανισότητας, όπως είναι για παράδειγμα οι πατριαρχικές δομές.

Τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια στην ανάλυση λόγου

Καθώς οι ερευνητές αναπτύσσουν μια νέα κατανόηση της επιστημολογίας της γνώσης, ο τρόπος δουλειάς και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούν αλλάζουν. Έναν τρόπο μελέτης και ανάλυσης του λόγου αποτελούν τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια¹. Στη σχετική βιβλιογραφία τα ρεπερτόρια αναφέρονται σε κοινώς αποδεκτά συστήματα νοήματος και ερμηνείας του κοινωνικού κόσμου. Η Marshall (1994), για παράδειγμα, ορίζει τα ρεπερτόρια ως γλωσσικές περιγραφές του προφορικού ή του γραπτού λόγου, από τα οποία τα άτομα αντλούν προκειμένου να κατασκευάσουν ή να αποδώσουν στον εαυτό τους και στους άλλους γνωστικές διεργασίες, ενέργειες, συμπεριφορές, αποφάσεις και άλλα κοινωνικά φαινόμενα. Ουσιαστικά, τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια βοηθούν τους ερευνητές να κατανοήσουν το περιεχόμενο του λόγου και τον τρόπο της οργάνωσής του. Έτσι, αντί να μελετώνται διακεκομμένες μεταβλητές και τα αποτελέσματά τους (όπως συμβαίνει στην ποσοτική έρευνα), η μελέτη της ανάλυσης λόγου επικεντρώνεται σε γλωσσικές

¹ Τα ρεπερτόρια αποτελούν μια αναλυτική μονάδα του λόγου (ανάμεσα σε άλλες) και χρησιμοποιούνται κυρίως όταν στόχος της ανάλυσης είναι η ανακάλυψη κάποιου διαδομένου προτύπου στο λόγο των απόμων. Τα ρεπερτόρια συνιστούν τις περιγραφές, τα επιχειρήματα ή τις αξιολογήσεις που χρησιμοποιούν τα άτομα στο λόγο τους για να κατασκευάσουν εκδοχές γεγονότων και πράξεων. Ο όρος "ρεπερτόριο" παραπέμπει καλύτερα από τον όρο "σχήματα" στην αποκλειστική μελέτη του λόγου και όχι σε κάποιες άλλες γνωστικές διεργασίες πίσω από τη γλωσσική συμπεριφορά, όπως οι στάσεις, οι αντιλήψεις, οι αιτιακές αποδόσεις, κ.ά.

κατασκευές ή εκδοχές, οι οποίες άλλοτε υιοθετούνται και άλλοτε υπονομεύονται, ανάλογα με την τοποθέτηση των ατόμων σε σχέση με το συγκεκριμένο ρεπερτόριο. Η πρωτοτυπία της προσέγγισης αυτής έγκειται στο ότι ο ίδιος ο λόγος αποκαλύπτει τα συστήματα κατανόησης μιας κοινωνίας, περιλαμβάνει τις βασικές κατηγορίες αντίληψης του εαυτού, επηρεάζει τις πράξεις μας και αναπαράγει την πολιτισμική μας ταυτότητα (Burman & Parker, 1993. Wetherell, Stiven, & Potter, 1987).

Εκτός από τον προσδιορισμό και το περιεχόμενο των ρεπερτορίων, οι αναλύτες λόγου ενδιαφέρονται και για τις συνέπειες της χρήσης των συγκεκριμένων ρεπερτορίων στο κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο χρησιμοποιούνται. Για το σκοπό αυτό δουλεύουν με εκτεταμένα αποσπάσματα λόγου, προφορικού ή γραπτού, είτε της καθημερινότητας είτε διάφορων θεσμικών πλαισίων. Επισημαίνοντας τις διαφορετικές εκδοχές (ποικιλία) και τις αντιφάσεις στο λόγο των ατόμων ανάλογα με τους στόχους της αλληλεπίδρασης, οι ερευνητές διαπιστώνουν όχι μόνο την οργάνωση του λόγου αλλά και τη λειτουργία του, δηλαδή τις συνέπειες του λόγου στην αναπαραγωγή δομών εξουσίας. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι οι άνθρωποι επιλέγουν το λόγο τους ή τα ρεπερτόρια που θα χρησιμοποιήσουν, ανάλογα με αυτό που θέλουν να επιτύχουν κάθε φορά και σε σχέση με τις συγκεκριμένες συνθήκες, κατασκευάζοντας τελικά μια εκδοχή της πραγματικότητας ανάμεσα σε πολλές άλλες (Potter & Wetherell, 1987).

Η γυναικεία εμπειρία και η μετάβαση από τις σπουδές στην απασχόληση

Οι αρχές του μεταστρουκτουραλισμού υιοθετήθηκαν άμεσα από μια μεγάλη μερίδα φεμινιστριών ερευνητριών, οι οποίες αμφισβήτησαν την υποτιθέμενη αντικειμενικότητα της ακαδημαϊκής σκέψης, με τον ισχυρισμό ότι αυτή υπήρξε αντιπροσωπευτική των θέσεων και αξιών μιας συγκεκριμένης ομάδας ανδρών και μιας συγκεκριμένης εποχής (Nicholson, 1990). Όπως μάλιστα ισχυρίζονται οι Allen και Baber (1992), ο μεταστρουκτουραλισμός δεν αποτελεί απειλή για τους φεμινιστικούς στόχους αλλά «μια πρακτική καθοδήγηση για μια πιο ακριβή και ολοκληρωμένη ανάλυση των αναγκών και εμπειριών ενός μεγάλου και διαφορετικού αριθμού γυναικών» (σ. 7). Πράγματι, το ενδιαφέρον της σύγχρονης φεμινιστικής έρευνας στράφηκε, κατ' αρχάς, στον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες κατασκευάζουν γλωσσικά την ταυτότητά τους, στα ρεπερτόρια που χρησιμοποιούν και στην αλληλεπίδρασή τους με τις κοινωνικές δομές του εκάστοτε κοινωνικοοικονομικού και πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο εντάσσονται.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την ελληνική πραγματικότητα και τον τομέα της γυναικείας απασχόλησης, η Θανοπούλου (1992) αναφέρει τα εξής: (α) Οι γυναίκες μελετώνται χωρίς καμία διαβάθμιση, σαν να επρόκειτο για μιαν ενιαία και ομοιογενή κατηγορία, με αποτέλεσμα να παραγνωρίζονται σημαντικοί παράγοντες, όπως η κοινωνική τάξη, το επίπεδο της εκπαίδευσης, η ηλικία, τα κίνητρα για εργασία, η οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα κ.τ.λ. (β) Το μεγαλύτερο μέρος των σχετικών εργασιών στηρίζεται είτε σε αναλύσεις γραπτών πηγών (νομοθετικά κείμενα, περιοδικά, σχολικά βιβλία, κ.ά.), είτε σε δευτερογενή ανάλυση στατιστικών στοιχείων της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας και άλλων ευρωπαϊκών οργανισμών. Επιπλέον, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας στην Ελλάδα συνδέεται με την περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ κύρια μονάδα ανάλυσης είναι το άτομο ως εκφραστής κοινωνικών χαρακτηριστικών και όχι οι κοινωνικές δομές.

Οι Θανοπούλου, Κωτσοβέλου, και Παπαρούνη (1999) ισχυρίζονται ότι οι νέες ερευνητικές προσπάθειες στους παραπάνω τομείς οφείλουν να σχεδιαστούν με στόχο (α) την παραγωγή πιο πρόσφατων ερευνητικών δεδομένων στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων, (β) την επέκτασή τους σε νέους πληθυσμούς έρευνας αλλά και σε άλλες περιοχές εκτός των ορίων των αστικών κέντρων και της πρωτεύουσας, (γ) τη χρήση εναλλακτικών ποιοτικών μεθόδων συλλογής και επεξεργασίας των δεδομένων, που θα αφορούν συνολικά τη σχέση απασχόλησης και οικογενειακής ζωής των γυναικών και, τέλος, (δ) την προσθήκη νέων θεμάτων μελέτης και έρευνας στα ήδη υπάρχοντα.

Παρά το μεγάλο αριθμό ερευνών της διεθνούς βιβλιογραφίας σε σχέση με τη γυναικεία απασχόληση, η έλλειψη μελετών που αφορούν τις διαδικασίες μετάβασης των νέων ανδρών και γυναικών από το πανεπιστήμιο στην αγορά εργασίας είναι σημαντική. Σύμφωνα με την Thomas (1990), οι ανισότητες φύλου στην τριτοβάθμια εκπαίδευση έχουν αγνοηθεί συστηματικά από τις φεμινίστριες, είτε γιατί δεν αποτελούν έναν υποχρεωτικό τομέα σπουδών, είτε γιατί όσες γυναίκες φτάνουν στο πανεπιστήμιο θεωρούνται πλέον επιτυχημένες. Ωστόσο, οι επιλογές των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι σημαντικές, καθώς προσδιορίζουν την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας και τη μετέπειτα επαγγελματική της εξέλιξη, γεγονός που επηρεάζει με τη σειρά του τη θέση και το ρόλο της στην οικογένεια. Από την άλλη, η διαπίστωση ότι οι μορφωμένες γυναίκες απουσιάζουν από τα κέντρα λήψης αποφάσεων και από σημαντικές επαγγελματικές θέσεις, αποδεικνύει ότι η επιτυχία δεν εξασφαλίζεται απλά με την είσοδο των

γυναικών στο πανεπιστήμιο ή ακόμη περισσότερο με την επιλογή ενός παραδοσιακά ανδρικού τομέα σπουδών, όπως οι θετικές επιστήμες.

Παράλληλα με την τριτοβάθμια εκπαίδευση, οι φεμινίστριες αγνόησαν συστηματικά και μια γυναικεία ομάδα, την ομάδα των πτυχιούχων γυναικών από μεσαία και ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα, δίνοντας έμφαση αποκλειστικά στην εκπαίδευση των κοριτσιών της εργατικής τάξης. Η Delamont (1989) ισχυρίστηκε ότι οι ερευνήτριες οφείλουν να μελετήσουν τις γυναίκες που τελικά απέκτησαν πρόσβαση στη ανώτατη μόρφωση και διεκδικούν επαγγέλματα της αρεσκείας τους, για να διαπιστώσουν αν ο στόχος τους τελικά εκπληρώνεται. Όπως άλλωστε αναφέρει η Chisholm (1994), οι διαδικασίες μετάβασης από το πανεπιστήμιο στη μισθωτή εργασία αναπαράγουν πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας, καθώς αποτελούν μέρος της διαδικασίας απόκτησης της ταυτότητας του φύλου και ανάλογων συμπεριφορών.

Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί κανείς, χρησιμοποιώντας ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους, τις επιλογές των πτυχιούχων γυναικών σε σχέση με τις ανώτατες σπουδές, την απασχόληση, και την οικογένεια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ωστόσο και η ανάλυση ή η ερμηνεία των συνεπειών που έχουν οι επιλογές της συγκεκριμένης ομάδας γυναικών στην αναπαραγωγή ή στην κατάργηση στερεότυπων αντιλήψεων σε σχέση με τους ρόλους των δύο φύλων, στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Ο στόχος και τα ερωτήματα της έρευνας

Κύριος στόχος της έρευνας υπήρξε η καταγραφή της γυναικείας εμπειρίας και η αλληλεπίδραση αυτής με τις υπάρχουσες δομές της ελληνικής κοινωνίας, κατά τη διαδικασία μετάβασης των γυναικών από τις ανώτατες σπουδές στην αγορά εργασίας και στη δημιουργία οικογένειας. Για το σκοπό αυτό το ενδιαφέρον μας στράφηκε στο λόγο και στα ερμηνευτικά ρεπερτόρια που χρησιμοποιούν οι γυναίκες πτυχιούχοι σήμερα. Ειδικότερα, τα ερωτήματα μας διαμορφώθηκαν ως εξής:

- α) Ποια είναι τα ρεπερτόρια που χρησιμοποιούν οι νέες και μορφωμένες γυναίκες, προκειμένου να κατασκευάσουν την ταυτότητά τους και να 'συμφιλιώσουν' τη δημιουργία οικογένειας με τη μισθωτή εργασία έξω από το σπίτι;
- β) Ποιες είναι οι συνέπειες των ρεπερτορίων, πρώτα απ' όλα στις επιλογές των ίδιων των γυναικών και, δεύτερον, στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας με βάση το φύλο, στο πλαίσιο πάντα της ελληνικής κοινωνίας;

ΜΕΘΟΔΟΣ

Δείγμα και μεθοδολογία της έρευνας

Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από εικοσιοκτώ γυναίκες πτυχιούχους των παρακάτω Τμημάτων του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Ψυχολογίας, Νομικής, Γυμναστικής Ακαδημίας, Χημείας, Φιλοσοφίας & Παιδαγωγικής, Γεωπονίας, Ιατρικής, και Πολιτικών Μηχανικών. Οι ηλικίες τους κυμαίνονταν από εικοσιτριών έως τριαντατριών ετών. Επιπλέον, εννέα από τις γυναίκες του δείγματος είχαν μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης, δεκαέξι ήταν μεταπτυχιακές φοιτήτριες και τρεις παρακολουθούσαν ειδικότητα ιατρικής. Τρεις από τις γυναίκες ήταν παντρεμένες, τρεις αρραβωνιασμένες, ενώ μόνο μία ήταν μητέρα δύο παιδιών. Τέλος, εννέα γυναίκες ήταν εργαζόμενες πλήρους απασχόλησης, ενώ οι περισσότερες προέρχονταν από οικογένειες μεσαίου κοινωνικοοικονομικού επιπέδου.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τα μικρά δείγματα είναι υπέρ αρκετά για την ανάλυση λόγου και την εις βάθος ανάλυση των γλωσσικών σχημάτων. Στην πραγματικότητα, «μια μεγάλη ποικιλία ερμηνευτικών ρεπερτορίων μπορεί να προκύψει από ένα σχετικά μικρό αριθμό συνεντεύξεων και να παραγάγει πιο αξιόπιστες πληροφορίες από ό,τι εκατοντάδες ερωτηματολόγια» (Marshall, 1994, σ. 96). Στην ίδια λογική, οι Potter και Wetherell (1987) αναφέρουν ότι στην ανάλυση λόγου δέκα ατομικές συνεντεύξεις μπορούν να προσφέρουν τόσο υλικό και έγκυρη πληροφόρηση όσο μερικές εκατοντάδες απαντήσεις σε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο. Έτσι, και στη συγκεκριμένη μελέτη, καθώς το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στη χρήση του λόγου και όχι στα άτομα αυτά καθαυτά, ένας μεγάλος αριθμός ρεπερτορίων σε σχέση με την κατασκευή της γυναικείας ταυτότητας προήλθε από έναν περιορισμένο σχετικά αριθμό γυναικών που μίλησαν για το θέμα.

Το μέσο για τη συλλογή των δεδομένων ήταν η συνέντευξη με ομάδα εστίασης. Η έλλειψη δομής ή καθοδήγησης καθιστά αυτού του είδους τις συνεντεύξεις κατάλληλες για τη συλλογή φυσικών δεδομένων, χρησιμών για τη μέθοδο της ανάλυσης λόγου (Krueger, 1988. Wilkinson, 1999). Οι ομάδες εστίασης ενδείκνυνται επίσης τόσο στη φεμινιστική έρευνα όσο και στην έρευνα δράσης, καθώς από τη μια μειώνεται αισθητά ο έλεγχος του ερευνητή στην ερευνητική διαδικασία, ενώ, από την άλλη, η ισότιμη συμμετοχή του στο πλαίσιο της ομάδας συμβάλλει στην ενδυνάμωση των συμμετεχόντων και στην καλύτερη ενημέρωσή τους σε σχέση με το θέμα της συζήτησης.

Οι γυναίκες συμμετείχαν σε οκτώ συνολικά ομαδικές συνεντεύξεις, οι

οποίες ήταν ομοιογενείς ως προς το φύλο, την ηλικία και την ειδικότητα ή το αντικείμενο σπουδών τους. Η ομοιογένεια στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχουσών ενισχύει σημαντικά την αλληλοϋποστήριξη των μελών της ομάδας και επομένως τη διατύπωση αντιλήψεων, οι οποίες ενδεχομένως διαφέρουν από τις αντιλήψεις της κυρίαρχης κουλτούρας (Crawford, 1995. Kelly, Burton, & Regan, 1994). Οι γυναίκες συναίνεσαν για τη συμμετοχή τους στη διαδικασία των συνεντεύξεων, αφού ενημερώθηκαν πλήρως σε σχέση με τους στόχους της έρευνας και διαβεβαιώθηκαν για την ανωνυμία τους (καθώς χρησιμοποιήθηκαν ψευδώνυμα σε όλα τα δημοσιευμένα αποσπάσματα). Όλες οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε χώρους με τους οποίους οι γυναίκες του δείγματος ήταν εξοικειωμένες (για παράδειγμα, πανεπιστήμιο ή χώρος εργασίας), ακριβώς για να αποφευχθούν τα μειονεκτήματα μιας τεχνητής πειραματικής διαδικασίας. Οι συνεντεύξεις διήρκεσαν από 1.5 έως 2.5 ώρες ανάλογα με τον αριθμό των μελών κάθε ομάδας. Η συντονίστρια των ομάδων (πρώτη συγγραφέας), εκτός από την επαρκή εμπειρία της στη διεξαγωγή ομάδων εστίασης, μοιραζόταν με τις συμμετέχουσες κοινά στοιχεία όπως το φύλο, την ηλικία, το επίπεδο σπουδών και την κοινωνική τάξη, γεγονός που συνέβαλλε επιπλέον στην ομοιογένεια της ομάδας και σε μια ισότιμη αλληλεπίδραση ανάμεσα στα μέλη της ομάδας.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι συνεντεύξεις με στόχο την ανάλυση λόγου διαφέρουν από τις παραδοσιακές συνεντεύξεις, στις οποίες η συμμετοχή του συνεντευκτή είναι όσο το δυνατόν πιο ουδέτερη και αποστασιοποιημένη. Στην προκειμένη περίπτωση, η συμμετοχή της συντονίστριας υπήρξε ενεργητική, καθώς η διαδικασία θεωρείται ένα είδος κοινωνικής αλληλεπίδρασης, όπου όλοι οι συμμετέχοντες (μαζί και ο συντονιστής) αντλούν από ένα σύνολο ερμηνευτικών ρεπερτορίων, τα οποία ενδιαφέρουν εξίσου την ανάλυση που θα ακολουθήσει (Marshall, 1994. Potter & Wetherell, 1987). Η τεχνική έγκειται στο να εμμένει κανείς στο αρχικό σχέδιο της συνέντευξης, έτσι ώστε κάθε θέμα να αντιμετωπίζεται από όλα τα μέλη της ομάδας, ενώ την ίδια στιγμή να αφήνει τη συζήτηση να κυλά, διευκρινίζοντας ενδιαφέροντα σημεία του λόγου, καθώς αυτά συμβαίνουν με έναν φυσικό τρόπο (Potter & Wetherell, 1995). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Potter (1997) «στην ανάλυση λόγου, είναι παραγωγικό ο ερευνητής να συμμετέχει ενεργά ακόμη και με έντονα επιχειρήματα κατά τη διαδικασία της συνέντευξης» (σ. 149).

Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων ήταν ανοιχτές και βασίζονταν κυρίως στο “πώς” ή στο “με ποιο τρόπο”, προκειμένου να αναδείξουν το γυναικείο λόγο και να διευκολύνουν την ελεύθερη συζήτηση ανάμεσα στα μέλη της

ομάδας (Krueger, 1988). Κάθε κύρια ερώτηση ακολουθούνταν από ένα σύνολο υποερωτήσεων, έτσι ώστε η συντονίστρια να είναι σε θέση να διευκρινίζει τις απαντήσεις των γυναικών, να εστιάζει από τα πιο γενικά θέματα στα πιο ειδικά και να μην παραλείπει καίρια ή σημαντικά ερωτήματα, τα οποία δεν θα έθιγαν από μόνες τους οι συμμετέχουσες.

Τα θέματα των ερωτήσεων αφορούσαν, συνοπτικά, τις κυρίαρχες ιδεολογίες για τους ρόλους της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία και τους τρόπους συμφιλίωσης της μισθωτής εργασίας με την οικογένεια, όπως, για παράδειγμα, “πώς επιλέξατε τις συγκεκριμένες σπουδές ή την εργασία σας;”, “τι σημαίνει για εσάς επαγγελματική επιτυχία;”, “ποιες είναι οι απόψεις σας για το γάμο και την οικογένεια;”, “πώς σκέπτεστε να συνδυάσετε οικογένεια και καριέρα;”, “τι πιστεύετε ότι περιμένουν οι άλλοι από εσάς;”, κ.ο.κ.

Οι ερωτήσεις δοκιμάστηκαν σε μια πρώτη πιλοτική συνέντευξη με τέσσερις γυναίκες πτυχιούχους του Τμήματος Γαλλικής Φιλολογίας, οι οποίες εργαζόνταν με πλήρες ωράριο. Στη συνέχεια, αφού έγιναν αλλαγές σε ορισμένα ερωτήματα, τα οποία θεωρήθηκε ότι καθοδηγούν τις απαντήσεις των συμμετεχουσών, διεξήχθη η δεύτερη δοκιμή, με τις πτυχιούχους του Τμήματος Ψυχολογίας. Αυτή αποτέλεσε και την πρώτη ομαδική συνέντευξη της έρευνας. Πριν ξεκινήσει η συνέντευξη, τα μέλη της ομάδας συμπλήρωναν ένα εισαγωγικό φύλλο, το οποίο περιλάμβανε ερωτήσεις σε σχέση με τα δημογραφικά τους στοιχεία και ζητούσε από τις συμμετέχουσες να καταγράψουν μερικές δραστηριότητες μιας νέας γυναίκας η οποία εργαζεται, είναι παντρεμένη, και έχει ένα παιδί. Στόχος της σύντομης αυτής δραστηριότητας ήταν να δημιουργήσει το κατάλληλο πλαίσιο, έτσι ώστε να βοηθήσει τις γυναίκες να εστιάσουν την προσοχή τους στο θέμα και στα ερωτήματα της έρευνας (Krueger, 1988).

Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής τους και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν προκειμένου να δεχθούν επεξεργασία ως γραπτά κείμενα. Η κωδικοποίηση της απομαγνητοφώνησης των δεδομένων εξαρτάται από το είδος των πληροφοριών που ενδιαφέρουν τον ερευνητή και από το επίπεδο της ανάλυσης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι οδηγίες για την απομαγνητοφώνηση (ή την κωδικοποίηση των δεδομένων) προέρχονται από τους Potter και Wetherell (1987) (βλ. παράρτημα). Επειδή το θέμα της ανάλυσης ήταν τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια των γυναικών και οι συνέπειές τους σε μια γενικότερη κλίμακα, ένα απλούστερο σύστημα κωδικοποίησης θεωρήθηκε επαρκές. Παράλληλα, έγινε προσπάθεια να μην αλλοιωθεί η αναγνωσιμότητα του κειμένου και να αποδοθεί όσο το δυνατόν καλύτερα το συνολικό νόημα.

Η μέθοδος της ανάλυσης λόγου είναι μια μακρόχρονη και αργή διαδικασία, για την οποία μάλιστα δεν υπάρχουν σαφείς οδηγίες ή κανόνες και συνταγές (Potter & Wetherell, 1987). Ουσιαστικά, η διαδικασία βασίζεται στην κριτική ανάγνωση των δεδομένων, η οποία επαναλαμβάνεται πάρα πολλές φορές εκ μέρους του ερευνητή, προκειμένου να αποκαλυφθούν τα συστηματικά πρότυπα στην οργάνωση και στο περιεχόμενο του λόγου των συμμετεχόντων στην έρευνα, δηλαδή τα ερμηνευτικά τους ρεπερτόρια (Marshall, 1994. Wetherell & Potter, 1988). Στη συγκεκριμένη μελέτη, μια πρώτη κατηγοριοποίηση του συνόλου των δεδομένων προέκυψε από τα ίδια τα ερωτήματα της συνέντευξης. Η πρώτη κατηγοριοποίηση τροποποιήθηκε και εμπλουτίστηκε στη συνέχεια, μετά από πολλές αναγνώσεις, προκειμένου να συμπεριληφθούν γλωσσικά θέματα, τα οποία παρέμεναν έξω από την ανάλυση. Αρχικά, στόχος της ανάλυσης ήταν να αποκαλυφθούν οι ομοιότητες στο λόγο των συμμετεχουσών· αυτό υποδήλωνε το κοινό ρεπερτόριο. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον στρεφόταν στις διαφορές ή στην ανομοιογένεια στο λόγο· αυτό αναδείκνυε την ποικιλία των ερμηνευτικών ρεπερτορίων.

Στη δεύτερη φάση της ανάλυσης και αφού τα ρεπερτόρια είχαν πια καθοριστεί, αναζητήθηκαν τα συνεπαγόμενα της χρήσης των διαφορετικών ρεπερτορίων καθώς και οι σχέσεις μεταξύ τους, δηλαδή, αν κάποιο ρεπερτόριο χρησιμοποιείται για να ενισχύσει ή να υπονομεύσει κάποιο άλλο. Οι υποθέσεις σε σχέση με τις λειτουργίες και τα αποτελέσματα ενός ρεπερτορίου επιβεβαιώθηκαν σταδιακά από τα ίδια τα αποσπάσματα του λόγου. Επειδή η διαδικασία της ανάλυσης λόγου δεν είναι μια μηχανική διαδικασία ανάλυσης, οι ικανότητες αναγνώρισης των στοιχείων που ενδιαφέρουν την έρευνα αποκτώνται στην πορεία, καθώς ο/η ερευνητής/τρια προσπαθεί να κατανοήσει τα κείμενα και τον τρόπο που αυτά οργανώνονται. Επιπλέον, η σταθερότητα στις απαντήσεις δεν αναδεικνύει κάποια πραγματικότητα για το χαρακτήρα των συμμετεχόντων, αλλά μόνο τη χρήση ενός συγκεκριμένου ρεπερτορίου (Marshall, 1994). Παρ' όλες τις δυσκολίες και τα προβλήματα, η έμφαση που δίνει η συγκεκριμένη ανάλυση στην εξέταση του πλαισίου, στην ποικιλία του λόγου και στα συνεπαγόμενά του, έχει ως αποτέλεσμα μια δυναμική μέθοδο ανάλυσης, η οποία θέτει πολλές προκλήσεις στην παραδοσιακή μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας.

Βέβαια, το γεγονός ότι στην ανάλυση λόγου η μέθοδος δεν μπορεί να περιγραφεί με αυστηρούς όρους, όπως στη στατιστική, αυτό δε σημαίνει ότι τα αποτελέσματα της μεθόδου είναι αναξιόπιστα και αμφισβητήσιμα (Potter, 1997). Οι αναλυτές λόγου δίνουν την ευκαιρία στον αναγνώστη να αξιολογήσει την επιτυχία των ισχυρισμών του ερευνητή και να συμφωνήσει ή να δια-

φωνήσει, προσφέροντας τις δικές του εναλλακτικές ερμηνείες (Burman & Parker, 1993. Perakyla, 1997). Η αξιοπιστία της μεθόδου, επομένως, προκύπτει βασικά από το γεγονός ότι όλη η λογική διαδικασία της ανάλυσης, από τα δεδομένα έως τα συμπεράσματα, είναι απολύτως εμφανής. Από την άλλη, η εγκυρότητα της μεθόδου πιστοποιείται από τον ίδιο το λόγο των συμμετεχόντων του δείγματος, ο οποίος αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης αυτό καθαυτό και όχι την έγκυρη αναπαράσταση κάποιου άλλου φαινομένου. Οι Potter και Wetherell (1987) ισχυρίζονται ότι η δυνατότητα ενός ερμηνευτικού ρεπερτορίου να συμπεριλάβει και να κατανοήσει νέους 'λόγους' ή η αποκάλυψη νέων προβλημάτων από τη χρήση ενός ρεπερτορίου (όπως οι αντιφάσεις στο λόγο), επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις και τις ερμηνείες για την ύπαρξη του συγκεκριμένου ρεπερτορίου. Στην ουσία, δηλαδή, ο ίδιος ο λόγος και τα συνεπαγόμενά του πιστοποιούν την εγκυρότητα κάθε ερμηνείας. Τέλος, σύμφωνα με τη Hollway (1989), «η γενίκευση δεν είναι αυτόματη στη μέθοδο της ανάλυσης λόγου και μπορεί να εγκαθιδρυθεί μόνο σε συμφωνία με τις θεωρητικές αρχές της ανάλυσης λόγου και όχι με τις αρχές της στατιστικής» (σ. 16). Επιπλέον, η δυνατότητα γενίκευσης στην παρούσα έρευνα μπορεί να εδραιωθεί με τη σταδιακή άθροιση παρόμοιων μελετών σε διαφορετικούς πληθυσμούς και κοινωνικά πλαίσια, όπου κοιτά κανείς τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στα ρεπερτόρια που χρησιμοποιούν οι γυναίκες.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Τα ρεπερτόρια των πτυχιούχων γυναικών

Η διεξαγωγή και των οκτώ συνεντεύξεων θεωρήθηκε απαραίτητη, προκειμένου να καταγραφούν πιθανές διαφορές στα ρεπερτόρια από τα οποία αντλούν τα δικά τους οι γυναίκες διαφορετικών επαγγελματικών ειδικοτήτων σε σχέση με την απασχόληση. Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν προέκυψε από τα αποτελέσματα της ανάλυσης. Οι περισσότερες γυναίκες του δείγματος (ανεξαρτήτως τομέα σπουδών και εργασίας) παραπονέθηκαν για διακρίσεις φύλου και ανδρική κυριαρχία στην ελληνική αγορά εργασίας, κάτι που έχει επιβεβαιωθεί από πολλές σχετικές μελέτες (Βαϊου & Καραμεσίνη, 1998. Θανοπούλου, 1992). Ειδικά για τις γυναίκες γιατρούς, δικηγόρους και μηχανικούς, οι εργασιακές συνθήκες αποδείχθηκαν ιδιαίτερα καταπιεστικές απέναντι στη γυναικεία ταυτότητα. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται μερικά από τα ρεπερτόρια που χρησιμοποίησαν οι γυναίκες του δείγματος σε σχέση με τις σπουδές, την καριέρα, την οικογένεια και τις διακρίσεις φύλου.

Τα ρεπερτόρια των σπουδών. Από την ανάλυση του λόγου των γυναικών σε σχέση με τις ανώτατες σπουδές, προέκυψαν τρία ερμηνευτικά ρεπερτόρια: το ρεπερτόριο της ‘μη συνειδητής’ επιλογής σπουδών, το ρεπερτόριο της ‘αποσύνδεσης’ των σπουδών από την καριέρα, και το ρεπερτόριο της ‘αναγκαστικής’ επιλογής σπουδών. Σύμφωνα με το πρώτο ρεπερτόριο, οι σπουδές επιλέγονται κυρίως ‘ακούσια’, δηλαδή τυχαία, χωρίς κανένα προηγούμενο επαγγελματικό προσανατολισμό. Για παράδειγμα, στο ερώτημα “πώς επιλέξατε τις συγκεκριμένες σπουδές”, μερικές από τις απαντήσεις των γυναικών ήταν οι εξής:

Τζούλια (παιδαγωγός): Εμένα ήταν τυχαία η επιλογή για το Παιδαγωγικό . . . δεν μπορώ να πω δηλαδή ότι θέλω να γίνω δασκάλα. Όχι.

Κία (γιατρός): Για μένα μάλλον ήταν τυχαία επιλογή, για άλλο πήγαινα και αλλού βρέθηκα (..) ναί, ήταν τυχαία επιλογή. . .

Δώρα (μηχανικός): Εγώ έγινα πολιτικός μηχανικός γιατί ήταν έτσι το σύστημα των Πανελλαδικών. Δεν πέρασα για 3 μόρια στην προηγούμενη Σχολή που ήθελα, που ήταν Ακαδημίες.

Σύμφωνα με το δεύτερο ρεπερτόριο, οι σπουδές, και κυρίως οι μεταπτυχιακές σπουδές ‘αποσυνδέονται’ από την καριέρα και συνδέονται με την ανάγκη της γυναίκας για προσωπική εξέλιξη ή καλλιέργεια. Από την άλλη, συχνά αποφασίζονται επειδή δεν υπάρχει τίποτα άλλο στη ζωή των γυναικών τη δεδομένη χρονική στιγμή, δηλαδή ένας σύντροφος ή μια οικογένεια και παιδιά. Χαρακτηριστικά είναι τα αποσπάσματα που ακολουθούν:

Μαρία (δικηγόρος): . . . αλλά πιο πολύ το έκανα για μένα το μεταπτυχιακό, όχι δηλαδή, δεν είχα βλέψεις ούτε καθηγήτρια να γίνω αργότερα με διδακτορικά και τέτοια . . .

Σοφία (παιδαγωγός): . . . μπορεί κάποιος για τον εαυτό του, για κάποιους λόγους, μόρφωση, ανάπτυξη προσωπική κ.τ.λ. να θέλει κάτι τέτοιο . . . εγώ δεν έχω του τύπου τις φιλοδοξίες που λέτε, μπορεί να μου προκύψει, ας πούμε, αλλά το θέλω για τον εαυτό μου (το μεταπτυχιακό).

Ράνια (γεωπόνος): . . . δεν μπήκα συνειδητά, δηλαδή το μεταπτυχιακό το ξεκίνησα γιατί δεν είχα να κάνω κάτι άλλο (..) και το διδακτορικό εντάξει έχει έρθει σαν επακόλουθο, αλλά αν κάποια στιγμή (..) ξέρω ’γω, έκανα μια μεγάλη οικογένεια . . . δεν ξέρω αν θα αποφάσιζα τελικά να δουλέψω.

Βίλυ (μηχανικός): Για μένα η προσωπική μου ζωή είναι πιο σημαντική απ’ την καριέρα μου, αλλά αυτό νομίζω ότι είναι θέμα (..) θέμα ατόμου . . . αλλά απ’ τη στιγμή που δεν υπάρχει αυτό (ένας γάμος ή οικογένεια) αυτή τη στιγμή, φυσικά θα χαραμίσω πάρα πολλές ώρες στην καριέρα.

Τέλος, οι μεταπτυχιακές σπουδές ερμηνεύονται ακόμη και ως μια 'αναγκαστική' επιλογή, εξαιτίας της γενικότερης ανεργίας ή της ανάγκης των γυναικών για περισσότερα τυπικά προσόντα, προκειμένου να ενταχθούν στην αγορά εργασίας.

Αννα-Μαρία (χημικός): ... αν τα πράγματα ήταν περισσότερο εύκολα στο να βρω μία δουλειά έξω, τ' ομολογώ, πιθανώς να μην το είχα ακολουθήσει (το διδακτορικό).

Μόνο μία από τις γυναίκες που συμμετείχαν στο δείγμα της έρευνας επέλεξε 'συνειδητά' (και όχι τυχαία ή αναγκαστικά) το επάγγελμα και, κατά συνέπεια, τις σπουδές της σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο. Ο 'λόγος' που χρησιμοποιεί στο παρακάτω απόσπασμα αποτελεί ακριβώς την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα των υπόλοιπων ρεπερτορίων, από τα οποία αντλούν οι άλλες συμμετέχουσες.

Γωγώ (μηχανικός): Εγώ ήθελα να γίνω κοινωνιολόγος από πολύ νωρίς ... μάλιστα όταν την έψαχνα, νόμιζα ότι ήταν σχολή, κι έλεγα θα πάω σχολή κοινωνιολόγων (γέλια) ... και τελικώς, μου είπαν ότι είναι πολιτικός μηχανικός ... και μετά ακολούθησα τα κοινωνιακά, ας πούμε, κι ήμουν πολύ τυχερή στη ζωή μου. Δηλαδή, σ' αυτό το θέμα πολύ τυχερή. Πέρασα πολιτικός μηχανικός, τελείωσα, πήγα έκανα μεταπτυχιακό, πάλι σε τέτοια θέματα και γύρισα και βρήκα κατευθείαν δουλειά ...

Στο σύνολό τους, πάντως, οι γυναίκες δικαιολογούν 'εύστοχα' την απόφασή τους για σπουδές (προπτυχιακές και μεταπτυχιακές) αποδίδοντας τους λόγους όχι σε προσωπικά κίνητρα ή φιλοδοξίες, αλλά σε παράγοντες έξω από τις ίδιες (για παράδειγμα, τύχη, έλλειψη οικογένειας, ελεύθερος χρόνος και ανεργία). Έτσι, τα γλωσσικά ρεπερτόρια στα οποία καταφεύγουν οι γυναίκες επιφέρουν την ισορροπία ανάμεσα στις επιλογές τους και στο πολιτισμικό στερεότυπο του γυναικείου ρόλου. Διαφορετικά, η συνειδητή παραδοχή της επένδυσης στις σπουδές και στην καριέρα συγκρούεται με το παραδοσιακό πρότυπο της γυναικείας ταυτότητας, που θέλει τις γυναίκες να ασχολούνται κυρίως με τη δημιουργία οικογένειας και με τη φροντίδα των παιδιών. Άλλες μελέτες υποστηρίζουν ότι ακόμη και επιτυχημένες γυναίκες στην αγορά εργασίας δεν ακολούθησαν ποτέ ένα αυστηρά μελετημένο επαγγελματικό σχέδιο. Αντίθετα, η καριέρα τους αποτελεί ένα 'μωσαϊκό', στο οποίο εναλλάσσονται απολύτως τυχαία διάφορα γεγονότα ζωής και δουλειάς (Grant, 1989). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε ένα από τα παραπάνω αποσπάσματα, η καριέρα δεν αποτελεί τμήμα της προσωπικής ζωής μιας γυναίκας, καθώς αυτή προσδιορίζεται κυρίως μέσα από το πλέγ-

μα των στενών διαπροσωπικών της σχέσεων, οι οποίες είναι μάλιστα πιο σημαντικές από την επαγγελματική της εξέλιξη.

Τα ρεπερτόρια της οικογένειας. Ο λόγος των γυναικών για την οικογένεια αποκάλυψε το ρεπερτόριο της οικογένειας ως 'προορισμού', το ρεπερτόριο της 'ανακατανομής' των οικιακών ρόλων και το ρεπερτόριο της 'αποκλειστικής' μητρότητας. Η οικογένεια αποτελεί σήμερα τον κύριο 'προορισμό' και την ολοκλήρωση μιας γυναίκας, τουλάχιστον στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Χρησιμοποιώντας το συγκεκριμένο ρεπερτόριο, οι γυναίκες παρότι φαινομενικά αποστασιοποιούνται από τη θέση αυτή (αποδίδοντάς τη σε τρίτους), εξακολουθούν να ταυτίζονται με κοινωνικές προσδοκίες και πρότυπα, τα οποία ενισχύουν τη διάκριση ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια ζωή, τοποθετώντας τις ίδιες πρωταρχικά ή αποκλειστικά στην οικιακή σφαίρα της αναπαραγωγής (βιολογικής και ιδεολογικής).

Ράνια (γεωπόνος): ... Αμα κρίνεις από τις ευχές που σου δίνουν όλοι (..) (γέλια). Είναι αυτό που λένε πώς το λένε (..) πώς μου το είπαν προχθές (..) "καλά τα πτυχία που παίρνεις αλλά το κυριότερο πτυχίο δεν το έχεις πάρει ακόμη" (..) το κυριότερο πτυχίο είναι εκείνο (ο γάμος δηλαδή), άμα δεν πάρεις εκείνο το πτυχίο (..) όλα τα άλλα είναι (..) ναι, αυτά τα ακούω συχνά ... βέβαια εγώ δε νομίζω ότι οι άλλοι με πιέζουν για να παντρευτώ, θα το ήθελα και εγώ να κάνω οικογένεια.

Σοφία (παιδαγωγός): ... πολύ συχνά αυτό που ακούς είναι "ποιος είναι ο προορισμός της γυναίκας; ο γάμος και να κάνει παιδιά, τι τα θες όλα αυτά; (τις σπουδές ή την καριέρα)" ...

Κάτια (ψυχολόγος): ... σαν παντρεμένη, περίμενε ο κοινωνικός μου περιγυρος ότι πρώτον θα έπρεπε να ξεκινήσω αμέσως να κάνω παιδιά ... μάλιστα υπήρξε το εξής σχόλιο "να τα αφήσεις τώρα τα πολλά πτυχία και να κοιτάξεις να κάνεις παιδιά" ... μπαίνεις σε κάποια στεγανά, δηλαδή ναι μεν λεω ότι δεν με επηρεάζει, προσπαθώ να μην επηρεάζομαι πάρα πολύ, αλλά ό,τι και να κάνεις έχεις ένα γάντζο από πίσω ο οποίος σε τραβάει.

Ωστόσο, η 'υποχρέωση' των γυναικών να δώσουν προτεραιότητα στη δημιουργία οικογένειας και ν' αναλάβουν σχεδόν αποκλειστικά τα οικιακά και την ανατροφή των παιδιών φαίνεται ότι περιορίζει, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, όχι μόνον την ένταξή τους στην αγορά εργασίας αλλά και το είδος της απασχόλησης, τους όρους εργασίας και το χρόνο που μπορούν να αφιερώσουν στην αμειβόμενη εργασία (Βαΐου & Στρατηγάκη, 1989). Από την άλλη, όλες οι γυναίκες που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις διεκδικούν σήμερα την 'ανακατανομή' των ρόλων και των υποχρεώσεων στο χώρο της οικογένειας προς την κατεύθυνση της ισοτιμίας και της αμοιβαιότητας. Χρησιμοποιώντας αυτό το δεύτερο ρεπερτόριο, οι ίδιες γυναίκες αντιστέκονται στις κοινωνικές επιταγές, επιχειρώντας την εγκαθίδρυση πιο προο-

δευτικών οικογενειακών σχημάτων, στα οποία η κατανομή των οικιακών ρόλων δε γίνεται με βάση το φύλο αλλά ισότιμα ανάμεσα σε δύο ενήλικες, οι οποίοι συνεισφέρουν και μοιράζονται εξίσου τις ευθύνες, τόσο στο χώρο της οικογένειας όσο και στο χώρο της αγοράς εργασίας. Για παράδειγμα:

Άννα-Μαρία (χημικός): Όχι, εγώ αποκλείεται . . . δεν μπορώ να φανταστώ τον εαυτό μου να μη δουλεύει . . . και όλοι θα πρέπει να με δεχτούν και στην οικογένεια μου και τα παιδιά μου και ο άντρας μου, οποιοσδήποτε (..) δηλαδή κάποιος χρόνος θα είναι στη δουλειά μου αφιερωμένος.

Ιωάννα (παιδαγωγός): Τουλάχιστον στις δουλειές του σπιτιού, φαντάζομαι ότι ο καθένας θα 'χει αναλάβει το ρόλο του. Από παιδί, μέχρι σύζυγο. Γιατί, εντάξει, στην οικογένειά μου δεν το είχαμε αυτό . . . όλα η μαμά τα έκανε, αν και δούλευε. Εγώ θα ήθελα να επικρατεί αυτή η ισορροπία. Ας πούμε, κρεβάτια (..) ίσως και στο Σαββατιάτικο το καθάρισμα, να έχει ο καθένας το ρόλο του (..) ίσως και στην προετοιμασία του φαγητού.

Τα παραπάνω ρεπερτόρια εκφράζουν ουσιαστικά μια μεταβατική περίοδο κοινωνικών μεταβολών, όπου ενώ η οικογένεια θεωρείται ακόμη δεδομένη ως ο 'φυσικός' προορισμός της γυναίκας, η ανακατανομή του παραδοσιακού καταμερισμού της εργασίας μέσα στην οικογένεια θεωρείται επιτακτική και αναγκαία, ειδικά από τις γυναίκες. Η βιβλιογραφία αναφέρει ότι στη σύγχρονη οικογένεια το άτομο υπερισχύει του συνόλου της και το ζευγάρι αποτελεί την ένωση δύο αυτόνομων προσώπων, γι' αυτό και η οικογένεια χαρακτηρίζεται πλέον από σχέσεις συντροφικότητας ή την κοινή συμμετοχή των δύο φύλων στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή (Μουσουρού, 1996). Από την άλλη, οι ίδιες γυναίκες αντλούν εξίσου από το ρεπερτόριο της 'αποκλειστικής' μητρότητας, σύμφωνα με το οποίο η φυσική μητέρα είναι η μόνη κατάλληλη και αρμόδια για την ανατροφή των παιδιών της, γεγονός που καθιστά τη μητρότητα 'ασυμβίβαστη' με μιαν απαιτητική τουλάχιστον θέση εργασίας, για το διάστημα που τα παιδιά είναι ακόμη μικρά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν:

Εύα (δικηγόρος): . . . το παιδί είναι συνδεδεμένο με τη μητέρα, τουλάχιστον για τον πρώτο καιρό άρρηκτα, δεν το συζητώ. Όσο καλός κι αν είναι ο πατέρας, όσο πρόθυμος . . .

Τζούλια (παιδαγωγός): . . . νομίζω πως πρέπει η γυναίκα ν' ασχοληθεί με το παιδί της. Δηλαδή, ενώ θέλω κι εγώ να κάνω καριέρα, νομίζω ότι αν γεννήσω ένα παιδί, θα πρέπει να σταθώ δίπλα του, τουλάχιστον τα πρώτα 4 χρόνια της ηλικίας του.

Βάσω (δικηγόρος): . . . το βλέπω υποχρεωτικό μία γυναίκα που θα γίνει μητέρα, ακόμα και να παρατήσει την δουλειά της για 1-2 χρόνια.

Κάτια (ψυχολόγος): . . . τώρα όσον αφορά τα παιδιά, νομίζω ότι εκεί μπαίνουν άλλα ζητήματα, δηλαδή, το συμβιβασμό θα τον έκανα αν δεν είχα συμπαράσταση από κα-

νέναν, δηλαδή, μπορεί να παρατούσα μία πολύ καλή επαγγελματική ευκαιρία, αν ήταν ιδιαίτερα απαιτητική, τουλάχιστον για το χρόνο που τα παιδιά θα ήταν μικρά.

Μαρία (χημικός): Προσωρινά όμως . . . αν η δουλειά μου είναι τέτοιας φύσης που καταλαμβάνει περισσότερο χρόνο απ' αυτό που θα ήθελα και δω ότι δεν μπορώ ν' αντεπεξέλθω (..) προσωρινά θα την αφήνω και θα έψαχνα για κάτι άλλο . . . Αν γινόταν εις βάρος κάποιων άλλων πραγμάτων αυτή η δουλειά, δε θα με πείραζε να την αφήσω.

Με άλλα λόγια, η διεκδίκηση της ισοτιμίας των ρόλων στο χώρο της οικογένειας περιορίζεται αυτόματα από τις ίδιες τις γυναίκες, όταν οι περισσότερες συμφωνούν σε σχέση με τις ευθύνες της μητρότητας και το 'φυσικό' ρόλο της μητέρας απέναντι στα παιδιά της. Ταυτόχρονα αποκλείουν τους εαυτούς τους από μια πλήρη και συνεχόμενη επαγγελματική πορεία, γεγονός που αναπαράγει εξίσου τον καταμερισμό της εργασίας σε δύο σφαίρες δραστηριοτήτων και επιρροής (την οικογένεια και τη μισθωτή εργασία). Έχει βρεθεί ότι στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, όσες γυναίκες διακόπτουν την εργασία τους εξαιτίας του γάμου ή της απόκτησης παιδιών συνήθως δεν επανεντάσσονται ποτέ στο εργατικό δυναμικό (Συμεωνίδου, 1994). Πιθανές ερμηνείες του παραπάνω φαινομένου αφορούν στην ανελαστικότητα της ελληνικής αγοράς εργασίας, στην έλλειψη κρατικών φορέων φύλαξης παιδιών και στην απουσία προγραμμάτων συνεχόμενης κατάρτισης και εξειδίκευσης για άνεργες γυναίκες μακράς διάρκειας (Συμεωνίδου, 1989). Έτσι, το κόστος της παραίτησης και επανένταξης στην αγορά εργασίας είναι πολύ υψηλό και επομένως επηρεάζει σημαντικά τις αποφάσεις των γυναικών τόσο για την απασχόληση, όσο και για τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσουν.

Τα ρεπερτόρια της απασχόλησης. Τα ρεπερτόρια της απασχόλησης συνοψίζονται στο ρεπερτόριο 'δουλειά αλλά όχι καριέρα' και στο ρεπερτόριο της 'επαγγελματικής επιτυχίας'. Στο σύνολό τους οι γυναίκες φαίνεται ότι προτιμούν μια 'δουλειά' με σταθερό ωράριο, κοντά στο σπίτι τους, χωρίς μετακινήσεις ή απαιτητικές ευθύνες, ενώ ταυτόχρονα αντιστέκονται στην ταμπέλα της 'καριερίστριας'. Για παράδειγμα:

Ιφιγένεια (ψυχολόγος): . . . κάνοντας μεταπτυχιακό ουσιαστικά είναι σα να αρχίζω μία καριέρα. Ξέρεις, μέχρι το πρώτο πτυχίο θεωρείται ότι όλες οι γυναίκες μπορεί να το κάνουν. Από 'κει και πέρα όμως μπαίνεις σε μία διαδικασία καριέρας, η οποία απαιτεί θυσίες και πάντα έχω στο μυαλό μου ότι (..) εγώ, πρέπει περισσότερο από έναν άνδρα, πρέπει να κάνω πιο αυστηρές επιλογές όσον αφορά την καριέρα και την οικογένεια (..) κάπως έτσι (..) δεν το έχω διευκρινίσει ακριβώς (..) πάντως κάτι τέτοιο νιώθω.

Μαρία (δικηγόρος): . . . Θα μ' άρεσε να δουλέψω ακριβώς γιατί είναι πολύ δημιουρ-

γικό το να κάνεις κάτι που σ' αρέσει, πάντα. Αλλά πραγματικά, δε θα μπορούσα ν' αφιερώσω το χρόνο μου μόνο και μόνο στη δουλειά. Δεν πιστεύω ότι είναι κακό να μη θέλεις να κάνεις καριέρα.

Τζούλια (παιδαγωγός): Εγώ θα 'θελα να συνεχίσω και θέλω να κάνω διδακτορικό μετά... στη φιλοσοφία... το σκέφτομαι αυτό... ν' ασχοληθώ με την έρευνα μετά... εξαρτάται πώς θα μου έρθουν στη ζωή. Πάντως, έχω αρκετές φιλοδοξίες. Ακούγομαι σαν καριερίστρια;

Συγκεκριμένα, η καριέρα συνδέεται με ένα ανταγωνιστικό και φιλόδοξο σχέδιο εργασίας, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αξίες της ελληνικής κοινωνίας όσον αφορά το ρόλο των γυναικών. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι γυναίκες στα παραπάνω αποσπάσματα αλλά και σε αυτά που ακολουθούν, η διαδικασία της καριέρας απαιτεί θυσίες, αυστηρές επιλογές, πολλές ώρες εργασίας και συχνές μετακινήσεις. Αντίθετα, μια δουλειά, την οποία σαφώς επιθυμούν προκειμένου να αξιοποιήσουν και τις σπουδές τους, έχει συγκεκριμένο ωράριο και είναι απόλυτα συμβατή με τις υποχρεώσεις της οικογένειας. Ακόμη και απαιτητικά επαγγέλματα, όπως αυτό της γιατρού, σχεδιάζονται ή οργανώνονται από τις γυναίκες με τέτοιο τρόπο, ώστε να τις επιτρέψουν αργότερα μια καλύτερη διαχείριση του χρόνου τους, προκειμένου να είναι σε θέση να ανταποκριθούν επάξια και σε άλλους ρόλους ζωής.

Κία (γιατρός): Για μένα ένας από τους λόγους που επέλεξα να κάνω αυτό, δηλαδή το να γυρίσω να δουλέψω στην επαρχία και να έχω το ιατρείο μου και να έχω τα χειρουργεία μου σε κάποια κλινική είναι και αυτό, γιατί (..) θέλω να μπορέσω να τα συνδυάσω αυτά τα πράγματα (..) δεν συνδυάζονται διαφορετικά (η μισθωτή απασχόληση με την οικογένεια).

Συντονίστρια: Το διαφορετικό τι θα ήταν;

Κία (γιατρός): Το διαφορετικό θα ήταν, ξέρω 'γω, να μείνω σε ένα μεγάλο (αστικό) κέντρο, να ασχοληθώ με κάτι εξειδικευμένο, να προχωρήσω πολύ πάνω σ' αυτό, δε σημαίνει ότι όλα αυτά τα πράγματα δεν μπορείς να τα κάνεις μόνοντας και στην επαρχία αλλά (..) δεν μπορείς να ακολουθήσεις και την καριέρα, η καριέρα σε εμάς απαιτεί να φεύγεις στο εξωτερικό συχνά, να αφιερώνεις πάρα πολύ χρόνο σ' αυτά (..) δεν είναι μέσα στους στόχους μου (..) άσχετα δηλαδή από την οικογένεια ή όχι, αν και στόχος μου θα ήταν η οικογένεια.

Σύμφωνα με την Gilligan (1993), οι γυναίκες αντιλαμβάνονται μόνον τις αρνητικές πλευρές στις αξίες της φιλοδοξίας και του ανταγωνισμού, ενώ τις θεωρούν ασυμβίβαστες με τις αξίες της στοργής και της φροντίδας, τις οποίες προεσβεύουν. Με άλλα λόγια, η έννοια της φιλοδοξίας αποκτά αρνητικό πρόσημο όταν αναφέρεται στις γυναίκες και θετικό όταν αναφέρεται στους άνδρες. Άλλες ερευνήτριες έχουν περιγράψει επίσης τις γυναίκες ως μη

αφοσιωμένες σε σταθερούς επαγγελματικούς στόχους: «επαγγελματικά επιτυχημένες γυναίκες ενεργητικά αρνούνται τέτοιου είδους έννοιες, ως μέρος της ανδρικής επαγγελματικής ταυτότητας, η οποία συγκρούεται με τη δική τους προτιμώμενη προσκόλληση σε ανθρωποκεντρικές αξίες» (Grant, 1989, σ. 124). Εξάλλου, οι επαγγελματικές φιλοδοξίες προκαλούν έντονες συγκρούσεις ανάμεσα στους οικιακούς και στους επαγγελματικούς ρόλους μιας γυναίκας, γεγονός το οποίο την οδηγεί τελικά στο συμβιβασμό με το στερεότυπο του ρόλου της και στην επιλογή μιας συντηρητικής και ήρεμης εργασίας.

Κατερίνα (γυμνάστρια): Εγώ θα ήθελα μια δουλειά, ας μην είναι η επιτυχημένη, μια δουλειά που θα με ευχαριστεί, που θα βγάλω κάποια χρήματα, θα είναι πάνω σε αυτό που σπούδασα, για μένα αυτή τη στιγμή είναι το σχολείο.

Εύα (δικηγόρος): Εξαρτάται από το πώς βλέπει ο καθένας την επαγγελματική επιτυχία. Μπορεί (..) έχω γνωρίσει και γυναίκες που έχουν και 2 παιδιά και 3 παιδιά και (..) δικηγόρινες εννοώ και δουλεύουνε, αλλά οι 2 εξ αυτών δεν κατεβαίνουν ποτέ απόγευμα στο γραφείο και έχουν περιορίσει (τη δουλειά τους). Έχουν κάποιους συγκεκριμένους πελάτες, με τους οποίους δουλεύουνε και ακούονται σ' αυτά. *Είναι εντυχιμένες.*

Ασπασία (γεωπόνος): ... πρότυπο γυναίκας είναι και μια καταξιωμένη επαγγελματικά σύζυγος, η οποία καταφέρνει να έχει και κάποια επαγγελματική καταξίωση και βεβαίως έχει και κάποια οικογένεια, κρατάει τις ισορροπίες (..)

Άλλωστε, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω αποσπάσματα, το ρεπερτόριο της επαγγελματικής επιτυχίας για τις γυναίκες προϋποθέτει τη δυνατότητα 'συμφιλίωσης' της μισθωτής εργασίας με την οικογένεια, πράγμα που σημαίνει ότι οι γυναίκες δε θυσιάζουν την επιλογή της οικογένειας για μια καριέρα, αλλά ούτε και μπορούν να το κάνουν, ακόμη κι αν το επιθυμούν ή το επιδιώκουν. Μάλιστα αυτές είναι και οι προσδοκίες του οικογενειακού περιβάλλοντος, το οποίο καθορίζει ανάλογα τα πρότυπα επιτυχίας ή ευτυχίας για μια γυναίκα σήμερα. Η Μουσουρού (1985) αναφέρει ότι όταν οι Αμερικανίδες απόφοιτοι πανεπιστημίου ερωτώνται ποιο τύπο γυναίκας θαυμάζουν περισσότερο, περιγράφουν με τις απαντήσεις τους την επιτυχημένη επαγγελματικά γυναίκα. Όταν όμως ερωτηθούν τι θα θεωρούσαν ως προσωπική τους επιτυχία, τότε λένε πως θα ήθελαν να είναι μητέρες πολλών παιδιών και σύζυγοι ενός επιτυχημένου άνδρα. Αυτή η αντιφατικότητα, μεταξύ ενός προοδευτικού προτύπου που χαρακτηρίζει τους άλλους και ενός συντηρητικού ή παραδοσιακού στερεότυπου που χαρακτηρίζει τον εαυτό, εκφράζει, σύμφωνα με τη συγγραφέα, από τη μια, την ατομική σύγκρουση των ιδίων των γυναικών, και από την άλλη, τη μεταβατικότητα των κοινωνικών

αξιών και εξηγεί τη ρευστότητα των προτύπων όσο και την ποικιλία των συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν εξίσου τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Τα ρεπερτόρια των διακρίσεων. Όσον αφορά τις διακρίσεις ανάμεσα στα φύλα ειδικά στον τομέα της απασχόλησης, οι γυναίκες ασπάζονται τις κυρίαρχες ιδεολογίες της βιολογικής διαφοράς, όπως και των διαφορών στους ρόλους των φύλων, με τις αντίστοιχες συνέπειες. Από την άλλη, βέβαια, οι γυναίκες αντιστέκονται στις διακρίσεις, είτε παθητικά, είτε ενεργητικά. Στην προκειμένη περίπτωση, οι γυναίκες αντλούν από τρία ρεπερτόρια: το ρεπερτόριο της 'άρνησης', της 'επίγνωσης' και της 'ανημποριάς'. Αυτό σημαίνει συνοπτικά, ότι άλλοτε αρνούνται τις διακρίσεις, άλλοτε τις αναγνωρίζουν και κάνουν ό,τι μπορούν σε ατομικό επίπεδο και άλλοτε δηλώνουν αδυναμία οποιασδήποτε δράσης, εξαιτίας της καθολικότητας του φαινομένου της ανισότητας σε βάρος των γυναικών. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα:

Λίνα (χημικός): Δεν το έχω νιώσει (τις διακρίσεις φύλου στην αγορά εργασίας). Αλλά δεν έχω ψάξει (...) πολλές φορές για δουλειά. Δηλαδή, έτυχε να δουλέψω ένα-δύο καλοκαίρια . . . και δεν αντιμετώπισα τέτοιο πρόβλημα. Τώρα έξω, αν πάω να δουλέψω σ' ένα φροντιστήριο ή κάπου αλλού και έχω ακούσει από άλλους, ότι είναι πιο δύσκολο να σε προσλάβουνε όταν είσαι κοπέλα, παρά όταν είσαι αγόρι γιατί δεν μπορείς να επιβληθείς εύκολα, δεν το έχω νιώσει εγώ. Δεν έχω προσωπική εμπειρία τέτοια.

Σοφία (γιατρός): Εγώ από τη μέχρι τώρα μου εμπειρία κατάλαβα ότι πραγματικά ειδικά στις χειρουργικές ειδικότητες . . . ο κόσμος εμπιστεύεται πιο πολύ τους άνδρες. Φυσικά αν αποδείξεις ότι είσαι άξια εκ των υστέρων μπορεί να έχεις και περισσότερη πελατεία αλλά αρχικά (...)

Αλεξία (δικηγόρος): Εγώ δεν νομίζω ότι υπάρχει ένας χώρος (...) που ουσιαστικά δεν υπάρχει αυτή η διάκριση. Δηλαδή, σε όλους τους χώρους, σε όλες τις δουλειές υπάρχει αυτή η διάκριση (ανάμεσα στα φύλα) . . .

Μαρία (χημικός): Εγώ πλέον αυτό το θεωρώ δεδομένο, πάντως. Ειδικά και για δουλειά σε βιομηχανία το θεωρώ δεδομένο. Ότι θα προτιμηθεί άντρας. Έστω και με λιγότερα προσόντα. Είναι δεδομένο.

Ασπασία (γεωπόνος): Δε νομίζω ότι κάνουμε τίποτα, τι μπορούμε να κάνουμε, και δε νομίζω ότι μπορούμε να κάνουμε τίποτα πάνω σ' αυτό και πιστεύω ότι αυτό δεν ισχύει μόνο στο δικό μας χώρο, σε οποιοδήποτε χώρο και να βρεθείς είναι το ίδιο, οπότε λίγο πολύ το έχουμε αποδεχτεί και όλοι αυτό, λίγο πολύ όλοι, όλες μάλλον έχουμε αποδεχτεί ότι (...).

Όπως φαίνεται, τα ρεπερτόρια της 'άρνησης' και της 'ανημποριάς' εκφράζουν κυρίως μια παθητική αντίσταση, καθώς το πρώτο αρνείται την ύπαρξη ανισοτήτων και το δεύτερο δηλώνει την αδυναμία οποιασδήποτε δράσης ή αντίδρασης. Και τα δύο ρεπερτόρια λειτουργούν έτσι ώστε να εφησυχάζουν τις γυναίκες, διαιωνίζοντας ταυτόχρονα τις ανισότητες του

φύλου στη σφαίρα της μισθωτής εργασίας. Από την άλλη, το ρεπερτόριο της 'επίγνωσης', οδηγεί τις γυναίκες σε μια εντονότερη προσπάθεια, καθώς διαπιστώνουν ότι το μόνο που μπορούν να κάνουν για να ανταγωνιστούν τους άνδρες συναδέλφους τους είναι να αποδεικνύουν συνεχώς τις γνώσεις τους και τις ικανότητές τους. Γι' αυτό και πολλές γυναίκες αποκτούν σήμερα περισσότερα εκπαιδευτικά προσόντα σε σχέση με τους άνδρες ή αντίστοιχα, σε παρόμοιες θέσεις εργασίας οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη εξειδίκευση από τους άνδρες συναδέλφους τους, παρότι αυτή δεν αναγνωρίζεται σχεδόν ποτέ (Κανελλόπουλος, 1989). Επιπλέον, το ρεπερτόριο της 'επίγνωσης', όπως και το ρεπερτόριο της 'ανημποριάς' μεταθέτει το πρόβλημα στις ίδιες τις γυναίκες, είτε μέσα από την απόκτηση περισσότερων προσόντων, είτε με την πρόφαση του ότι κάθε μία από εμάς ως μονάδα δεν μπορεί να αλλάξει μακροχρόνιες και παγκόσμιες κοινωνικές δομές. Με τον τρόπο αυτό το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πρόβλημα των διακρίσεων ενάντια στο γυναικείο φύλο μετατρέπεται σε προσωπικό πρόβλημα, ενώ δεν ενισχύεται καμία προσπάθεια αντίδρασης σε συλλογικό ή πολιτικό επίπεδο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα συνεπαγόμενα των ρεπερτορίων

Γενικότερα, διαπιστώθηκε ότι τα ερμηνευτικά ρεπερτόρια που χρησιμοποιήσαν οι γυναίκες του δείγματος έχουν ταυτόχρονα αποτελέσματα συμβιβασμού και αντίστασης, τα οποία τελικά αναπαράγουν τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα και την υπάρχουσα ιδεολογία ανισότητας σε βάρος των γυναικών. Αυτή η μοναδική διαδικασία της "υποταγής και της αντίστασης" (Aryon, 1983) γίνεται εμφανής μέσα από τα ποικίλα γλωσσικά θέματα στα οποία έχουν πρόσβαση οι γυναίκες, σ' ένα πλαίσιο αντικρουόμενων κοινωνικών συνθηκών και μηνυμάτων, όπως είναι η θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Για παράδειγμα, ενώ οι συγκεκριμένες γυναίκες επιδεικνύουν αντιστάσεις μέσα από την ακαδημαϊκή τους επιτυχία, τις επιλογές τους και γενικότερα τις φιλοδοξίες τους, την ίδια στιγμή φαίνεται να αποσυνδέουν τις σπουδές τους από την καριέρα ή να συμβιβάζονται με θέσεις εργασίας, οι οποίες συμφωνούν με τα ευρύτερα κοινωνικά στερεότυπα που αφορούν τα περιορισμένα επαγγελματικά ενδιαφέροντα και τις ικανότητες των γυναικών.

Από την άλλη, οι γυναίκες κατασκευάζουν μια ιδεολογία 'προσωπικής επιλογής', η οποία τους προσφέρει την ψευδαίσθηση της αντίστασης τόσο στον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας όσο και στην υποδεέστερη

θέση τους μέσα στην οικογένεια. Σύμφωνα όμως με την Gilligan (1993), όταν οι γυναίκες αντιμετωπίζουν συγκρούσεις εξαναγκάζονται σε μια αποσύνδεση της εμπειρίας τους από την πραγματικότητα και επομένως δεν είναι ικανές να διακρίνουν τη δική τους 'φωνή' από την κοινωνικά κατασκευασμένη γυναικεία 'φωνή'. Ωστόσο, το να μην ακούς τη 'φωνή' σου συνεπάγεται την απόσταση από το ίδιο σου τον εαυτό και άρα από τις επιλογές σου.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα ρεπερτόρια των πτυχιούχων γυναικών: (α) Έχουν ταυτόχρονα αποτελέσματα αντίστασης και συμβιβασμού στον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο. (β) Αμφισβητούν και αναπαράγουν ταυτόχρονα τον καταμερισμό της εργασίας στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο. (γ) Αμφισβητούν την ανδρική κατασκευή της επαγγελματικής επιτυχίας, ενώ προϋποθέτουν για τις γυναίκες τη δυνατότητα συμφιλίωσης της οικογένειας με την απασχόληση. Έτσι, η επαγγελματική επιτυχία δε συνεπάγεται την απώλεια της θηλυκότητας και τη διακοπή των σχέσεων με σημαντικούς άλλους στη ζωή μιας γυναίκας. (δ) Αναπαράγουν τις διακρίσεις και την ιδεολογία της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα, μεταθέτοντας την ευθύνη και το πρόβλημα στις ίδιες τις γυναίκες, καθώς οι γυναίκες συγκρίνονται με το ανδρικό πρότυπο συμπεριφοράς. Έτσι, ένα κοινωνικό πρόβλημα μετατρέπεται σε προσωπικό. Τέλος, (ε) τα ρεπερτόρια των γυναικών αποκαλύπτουν τις πολλαπλές ανάγκες των γυναικών αλλά και 'αποσιωπούν' τη γυναικεία εμπειρία, ειδικά όταν αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις κοινωνικές επιταγές για την παραδοσιακή γυναικεία ταυτότητα, αναπαράγοντας τελικά εδραιωμένες μορφές συμπεριφοράς και ρόλους για τα φύλα. Για παράδειγμα, οι γυναίκες προτιμούν να αναφερθούν στην εργασία τους χρησιμοποιώντας το ρεπερτόριο της 'δουλειάς', αποκρύπτοντας ταυτόχρονα την οποιαδήποτε επαγγελματική τους εξέλιξη ή καριέρα, καθώς κάτι τέτοιο θεωρείται ασύμβατο με την ταυτότητα της Ελληνίδας. Επιπλέον, κατασκευάζοντας το ρεπερτόριο της οικογένειας ως 'προορισμού' στη ζωή μιας γυναίκας, 'αποσιωπούν' την προσωπική τους εμπειρία, η οποία μας αποκαλύπτει ότι μόνον τρεις από τις εικοσιοκτώ γυναίκες ήταν παντρεμένες, ενώ μόνο μία είχε παιδιά τη στιγμή της έρευνας.

Καθώς πολλά από τα παραπάνω ρεπερτόρια που χρησιμοποιούν οι γυναίκες μοιάζουν αντιφατικά και συγκρουόμενα, ο λόγος των γυναικών εκφράζει μια σύγχυση ή ένα διχασμό ανάμεσα στην εμπειρία τους και στην κοινωνική πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, ανάμεσα σε αυτά που επιθυμούν και σε ό,τι η κοινωνία τους προστάζει. Επειδή οι γυναίκες σήμερα αναγνωρίζουν τις ανάγκες τους και μπορούν να τις διεκδικήσουν περισσότερο και ισχυρότερα από κάθε άλλη φορά, ανακαλύπτουν τη σύγκρουση. Οι

ίδιες έχουν αλλάξει ή φαίνεται να αλλάζουν, σε αντίθεση με μια κοινωνία που επιμένει σε παραδοσιακά ή συντηρητικά πρότυπα και αδικίες σε βάρος μιας κοινωνικής ομάδας που αποτελεί το μισό του παγκόσμιου πληθυσμού. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει μια από τις παντρεμένες και εργαζόμενες γυναίκες που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις της έρευνας:

Κάτια (ψυχολόγος): Η όλη σύγκρουση είναι αυτή (..) γενικά το πώς βλέπω εγώ τον εαυτό μου σαν μια γυναίκα που θέλει να κάνει πολλά πράγματα στη ζωή της και θέλει να βάλει τη σχέση της σ' ένα δρόμο και θέλει να οργανώσει τη ζωή της και τη δουλειά της ... και ό,τι οι άλλοι περιμένουν από μένα, που είναι εντελώς αντίθετα πράγματα ... πολύ δύσκολος ο ρόλος που επέλεξα γιατί συνέχεια βρίσκεις τοίχους μπροστά σου ... και μάλιστα εγώ πάω με τέτοια φόρα που πάντα χτυπάω το κεφάλι μου.

Από την άλλη, η σύγκρουση οδηγεί συχνά στο συμβιβασμό και επομένως στην αναπαραγωγή εδραιωμένων μορφών συμπεριφοράς και ασφαλών επιλογών σε σχέση με την ιδιωτική και δημόσια ζωή. Η διαδικασία της υποταγής και της αντίστασης δε φαίνεται να έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα σε κοινωνικό επίπεδο, διότι προς το παρόν τουλάχιστον αντιμετωπίζεται ατομικά, ως προσωπική σύγκρουση κάθε γυναίκας. Όσον καιρό η σύγκρουση παραμένει εσωτερική και ατομική, οι δομές ανισότητας θα αναπαράγονται, ενώ οι γυναίκες θα προσπαθούν να βρουν τις λύσεις μόνες τους. Εξάλλου, οι συνθήκες ζωής των γυναικών δεν πρόκειται να βελτιωθούν εάν δεν επέλθουν οι απαραίτητες, όπως φαίνεται, αλλαγές στη σύγχρονη ανδρική ταυτότητα. Αυτό που χρειάζεται, επομένως, είναι ένα άλλο επίπεδο συλλογικής οργάνωσης εκ μέρους των γυναικών και αλλαγών εκ μέρους των ίδιων των ανδρών, προκειμένου το ατομικό να μετατραπεί σε πολιτικό, και η σύγκρουση να εξωτερικευτεί ως μια προσπάθεια υγιούς εξέλιξης των κοινωνικών δομών προς την κατεύθυνση μιας πιο δημοκρατικής και φιλελεύθερης κοινωνίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οδηγίες κωδικοποίησης και απομαγνητοφώνησης των συνεντεύξεων (Potter & Wetherell, 1987)

- Όταν κάποιος διακόπτει την πρόταση κάποιου άλλου και οι προτάσεις αλληλοκαλύπτονται, τότε η διακοπή αποτυπώνεται με μια ανοιχτή αγκύλη:
 - A: Αυτό που θέλω [να πω είναι ότι
 - B: [εννοείς δηλαδή ότι
- Όταν υπάρχει σημαντικό κενό ανάμεσα στις προτάσεις, δηλαδή ένα μεγάλο διάστημα παύσης, τότε αυτό δηλώνεται με δύο αποσιωπητικά μέσα σε παρένθεση:
 - A: Τέλος πάντων, Μαρία εσύ συμφωνείς;
 - B: (..) Ναι, βέβαια.

3. Ένα ή περισσότερα θαυμαστικά στο τέλος μιας λέξης, υποδηλώνουν ότι το άτομο τραβάει τον ήχο της τελευταίας λέξης, συγκεκριμένα τον ήχο του τελευταίου φωνήεντος της λέξης:
 - A: Ναι!! φυσικά!!
4. Η πλάγια γραφή υποδηλώνει είτε ότι οι λέξεις προφέρονται με έμφαση, είτε ότι προφέρονται δυνατότερα σε σχέση με τον τόνο της προηγούμενης συζήτησης:
 - A: Όχι δε συμφωνώ, δε συμφωνώ καθόλου.
5. Η τελεία πριν από μια λέξη δηλώνει μια βαθιά εισπνοή:
 - A: Νομίζω ότι. Τι να πω χρειάζομαι περισσότερο χρόνο.
6. Ό,τι αναφέρεται μέσα σε παρενθέσεις είναι επεξηγηματικές πληροφορίες, ενώ τα τρία αποσωπητικά δηλώνουν ότι το υλικό του κειμένου έχει παραλειφθεί ήθελμημένα:
 - A: Η Άννα (η αδελφή του υποκειμένου) λέει συνήθως... γι' αυτό το λόγο και εγώ δεν επεμβαίνω (γέλια).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen, R. K., & Baber, M. K. (1992). Ethical and epistemological tensions in applying a post-modern perspective to feminist research. *Psychology of Women Quarterly*, 16, 1-15.
- Anyon, J. (1983). Intersections of gender and class: Accommodation and resistance by working-class girls and affluent females to contradictory sex-role ideologies. In S. Walker & L. Barton (Eds.), *Gender, class and education* (pp. 19-37). Barcombe, UK: Falmer.
- Βαΐου, Ν., & Καραμεσίνη, Μ. (1998). Διακρίσεις και ανισότητες στην αγορά εργασίας: Ανεργία, άτυπη εργασία και επαγγελματική ένταξη των νέων. Στο Γ. Ψυχάρης (Επιμ. Έκδ.), *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* (σ. 373-390). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Βαΐου, Ν., & Στρατηγάκη, Μ. (1989). Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δύο κόσμους. *Σύγχρονα Θέματα*, 40, 16-23.
- Burman, E. (1992). Feminism and discourse in developmental psychology: Power, subjectivity and interpretation. *Feminism and Psychology*, 2(1), 45-59.
- Burman, E., & Parker, I. (1993). Introduction - Discourse analysis: The turn to the text. In E. Burman & I. Parker (Eds.), *Discourse analytic research. Repertoires and readings of texts in action* (pp. 1-13). London: Routledge.
- Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. London: Routledge.
- Chisholm, L. (1994). Κορίτσια εφηβικής ηλικίας και σχολείο: Φύλο, νεότητα και διαδικασίες μετάβασης (Β. Δεληγιάννη, Μετάφ.). Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ. Έκδ.), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός* (σ. 285-310). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Crawford, M. (1995). *Talking difference. On gender and language*. London: Sage.
- Delamont, S. (1989). *Knowledgeable women: Structuralism and the reproduction of elites*. London: Routledge.
- Θανοπούλου, Μ. (1992). *Η γυναικεία απασχόληση ή εργασία στην Ελλάδα: Κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Θανοπούλου, Μ., Κωτσοβέλου, Β., & Παπαρούνη, Ρ. (1999, Δεκέμβριος). Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών: Διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας. *Σύγχρονα Θέματα*, 71-72, 171-189.
- Gavey, N. (1989). Feminist poststructuralism and discourse analysis: Contributions to feminist psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 13, 459-475.

- Gilligan, C. (1993). *In a different voice: Psychological theory and women's development* (2nd ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grant, R. (1989). Heading for the top - The career experiences of a group of women deputies in one LEA. *Gender and Education*, 1(2), 113-125.
- Hollway, W. (1989). *Subjectivity and method in psychology: Gender, meaning and science*. London: Sage.
- Κανελλόπουλος, Κ. (1989). Νέα τεχνολογία: Εκπαίδευση των γυναικών και η θέση τους στην αγορά εργασίας. Στο Μ. Μαρομάτση & Ξ. Πετρινωτή (Επιμ. Έκδ.), *Γυναίκες, εργασία, νέες τεχνολογίες* (σ. 161-183). Αθήνα: Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.
- Kelly, L., Burton, S., & Regan, L. (1994). Researching women's lives or studying women's oppression? Reflections on what constitutes feminist research. In M. Maynard & J. Purvis (Eds.), *Researching women's lives from a feminist perspective* (pp. 27-48). London: Taylor and Francis.
- Krueger, R. A. (1988). *Focus groups: A practical guide for applied research*. London: Sage.
- Marshall, H. (1994). Discourse analysis in an occupational context. In C. Cassell & G. Symon (Eds.), *Qualitative methods in organizational research. A practical guide* (pp. 91-106). London: Sage.
- Μουσουρού, Α. (1985). *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια*. Αθήνα: Εστία.
- Μουσουρού, Α. (1996). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Nicholson, L. (Ed.). (1990). *Feminism/Postmodernism*. London: Routledge.
- Perakyla, A. (1997). Reliability and validity in research based on tapes and transcripts. In D. Silverman (Ed.), *Qualitative research: Theory, method and practice* (pp. 201-220). London: Sage.
- Potter, J. (1997). Discourse analysis as a way of analysing naturally occurring talk. In D. Silverman (Ed.), *Qualitative research: Theory, method and practice* (pp. 144-160). London: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology. Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1995). Discourse analysis. In A. J. Smith, R. Harre, & L. Van Langenhove (Eds.), *Rethinking methods in psychology* (pp. 80-92). London: Sage.
- Συμεωνίδου, Χ. (1989). Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74, 141-153.
- Συμεωνίδου, Χ. (1994). Η ασυμβατότητα της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών. *Δίμη*, 7, 113-130.
- Thomas, K. (1990). *Gender and subject in higher education*. Buckingham, UK: SRHE and Open University Press.
- Tong, R. (1995). *Feminist thought: A comprehensive introduction*. London: Routledge.
- Weedon, C. (1987). *Feminist practice and poststructuralist theory*. Oxford, UK: Blackwell.
- Wetherell, M., & Potter, J. (1988). Discourse analysis and the identification of interpretative repertoires. In C. Antaki (Ed.), *Analysing everyday explanation: A casebook of methods* (pp. 168-183). London: Sage.
- Wetherell, M., Stiven, H., & Potter, J. (1987). Unequal egalitarianism: A preliminary study of discourses concerning gender and employment opportunities. *British Journal of Social Psychology*, 26, 59-71.
- Wilkinson, S. (1999). Focus groups. A feminist method. *Psychology of Women Quarterly*, 23, 221-244.
- Wilkinson, S., & Kitzinger, C. (Eds.). (1995). *Feminism and discourse: Psychological perspectives*. London: Sage.

WOMEN REPERTOIRES: DISCOURSE ANALYSIS IN FEMINIST RESEARCH

Christina Athanasiadou and Vassiliki Deliyianni-Kouimtzi
Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Abstract: The feminist tradition nowadays discovers common issues with poststructuralist approach in academic research, such as the rejection of absolute truth, the emphasis on historical and cultural specificity of knowledge, the relationship between knowledge and power, and the turn to 'language'. Poststructuralist researchers claim that human experience is shaped within discourse and that our everyday language actively constructs social reality. Our research adopts the above epistemological statements and follows the qualitative method of discourse analysis. Specifically, we analyzed the way a group of women graduates verbally construct their identity, reproducing at the same time the existing social structures and conditions that characterize gender relations in modern Greek society.

Key words: Discourse analysis, Female identity, Poststructuralism.

Address: Christina Athanasiadou, Career Services Office, Administration Building, Aristotle University of Thessaloniki, 541 24 Thessaloniki, Greece. Tel.: ++30-2310-999396, E-mail: christina@cso.auth.gr

Vassiliki Deliyianni-Kouimtzi, School of Psychology, Aristotle University of Thessaloniki, 541 24 Thessaloniki, Greece. Tel.: ++30-2310-997317, E-mail: deliyian@psy.auth.gr